

JA'HON TILSHUNOSLIGIDA SOHAVIY TERMINOLOGIYA TARAQQIYOTI

Nodir G'AFFOROV , Nasiba Tursunova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston davlat jismoniy
tarbiya va sport universiteti,
O'qituvchi, O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya sport universiteti
Ташкент, Ўзбекистон

РАЗВИТИЕ ОТРАСЛЕВОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В МИРОВОМ ЯЗЫКОВАНИИ

Нодир Гаффоров , Насиба Турсунова
Кандидат филологических наук, доцент, Узбекский
государственный Университет физической культуры и спорта
Преподаватель, Узбекский государственный университет
физической культуры и спорта
Ташкент, Узбекистан

DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL TERMINOLOGY IN THE WORLD LANGUAGE

Nodir Gafforov, Nasiba Tursunova
PhD in Philology, Associate Professor, Uzbek
State University of Physical Culture and Sports
Lecturer, Uzbek State University of Physical Culture and Sports
Tashkent, Uzbekistan

ANNOTATSIYA

Maqolada jahon tilshunosligida sohaviy terminologiya masalasi, uning kognitiv tuzilmalari, sport terminologiyasi, taraqqiyot bosqichlari, o'rni va vazifasi aniqlandi. An'anaviy va kognitiv terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari, kognitiv tilshunoslik usullari ma'lum bir bilim sohasi terminologiyasi ostida turgan kognitiv tuzilmalarni tahlil qilish orqali lingvotsentrik terminologiyani o'rganishning har ikki yo'nalishi bo'yicha ham tadqiqot predmeti - lingvistik belgi sifatida atamaning o'ziga xosligi, terminologiyaning har bir yo'nalishini tahlil qilishning umumiy konsepsiyasi aniqlandi. Shuningdek, muallif hozirgi globallashuv sharoitida terminologiyaning muhim roli, jamiyatning rivojlanish darajasi aynan milliy terminologiyaning holati bilan belgilanishi, kognitiv terminologiyaning afzalliklari sifatida uning bir tomondan, an'analarni davom ettirishini, ikkinchi tomondan, ilmiy bilimning zamonaviy bosqichiga xos xususiyatlarning namoyon bo'lishida ekanligini ko'rib chiqqan.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются проблема отраслевой терминологии в мировой лингвистике, ее когнитивные структуры, спортивная терминология, этапы развития, место и функции. Особенности традиционной и когнитивной

терминологии, методы когнитивной лингвистики в обоих направлениях изучения лингвоцентрической терминологии через анализ когнитивных структур в рамках терминологии определенной области знаний Автор также отметил важную роль терминологии в условиях современной глобализации. уровень развития общества определяется состоянием национальной терминологии, преимуществами когнитивной терминологии, с одной стороны, продолжением ее традиций., с другой стороны, рассматривается проявление особенностей, свойственных современному этапу развития науки. знания.

ABSTRACT

The article deals with the problem of industry terminology in world linguistics, its cognitive structures, sports terminology, stages of development, place and function. Features of traditional and cognitive terminology, methods of cognitive linguistics in both directions of studying linguocentric terminology through the analysis of cognitive structures within the terminology of a specific area of knowledge The author also noted the important role of terminology in the context of modern globalization. the level of development of society is determined by the state of national terminology, the advantages of cognitive terminology, on the one hand, the continuation of its traditions. knowledge.

Kalit soʻzlar: sohaviy terminologiya, kognitiv terminologiya, lingvotsentrik, ekspansionizm, antropotsentrizm

Ключевые слова: отраслевая терминология, когнитивная терминология, лингвоцентризм, экспансионизм, антропоцентризм.

Keywords: sectoral terminology, cognitive terminology, linguocentric, expansionism, anthropocentrism

Jahon tilshunosligida terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb boʻlib kelgan va bugun ham bu masala oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq. Ayniqsa, soʻnggi yillarda kognitiv terminologiya yangi tadqiqot yoʻnalishi sifatida shakllanib ulgurdi. U kognitiv tilshunoslik usullarini maʼlum bir bilim sohasi terminologiyasi ostida turgan kognitiv tuzilmalarni tahlil qilishni amalga oishiradi. Sotsiopragmatik jihatdan terminologiyani oʻrganish, professional tajriba professional tafakkurga qanday taʼsir qilishini, bir kasb vakillari (sportchilar, sport jurnalistlari hamda muxlislar) atrofidagi voqelikni qanday tasniflashi, shuningdek, ular uchun qanday tushunchalar asosiy ekanligini aniqlash hamda uni anglash va qoʻllashning ijtimoiy xususiyatlarini belgilash imkonini beradi. Sport terminologiyasini oʻrganishda har xil yondashuvlardan - kognitiv va toʻgʻri terminologiyadan foydalanish sportning sport maydonini tavsiflovchi maxsus bilim tuzilmalarining xususiyatlarini toʻliq ochib beradi.

Ilm-fanning rivojlanish mantig'ini tushunish, terminologiyada yangi bosqichning rivojlanish qonuniyatini asoslash va uning xususiyatlarini berish uchun Ye.S. Kubryak asarlarida taklif qilingan lingvistik bilimlarning rivojlanishini tahlil qilish sxemasiga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Ushbu sxema bo'yicha, terminologiyaning har bir davri uchun shart-sharoit, predmet-kognitiv va protsessual qismlarni aniqlash kerak, shuning uchun terminologiyaning har bir yo'nalishini tahlil qilishning umumiy konsepsiyasi quyidagi shaklga ega:

- 1) o'rnatish: integratsiya, integratsiya turi, momentum;
- 2) mazmuni: tadqiqot obyekti, tadqiqot predmeti;
- 3) metodologiya: tushuntirish.¹

Tarkibiy qismni tavsiflashda shuni ta'kidlash kerakki, tadqiqot obyekti - bu atama (va bu atama tayyor, allaqachon yaratilgan belgi sifatida tushuniladi) va mavzu terminologiyadagi terminlarni ularni bajarilishiga qarab tartiblash tartibidir. Atamaga qo'yiladigan talablarni bajarmaslik (aniqlik, sinonimlarning yetishmasligi, emotsionallik, ta'rif va izchillikning yo'qligi). Tilshunoslik bilan bog'liqlik parametriga ko'ra, lingvotsentrik termin fanining davri, integratsion xarakterga ega bo'lishi mumkin. Moddiy mezonga ko'ra, lingvotsentrik terminologiya ikki yo'nalishga bo'linadi: birinchisi "lug'atdagi atama" ni o'rganishga, ikkinchisi - "matndagi termin"ni o'rganishga qaratilgan. Lingvotsentrik terminologiyani o'rganishning har ikki yo'nalishi bo'yicha ham tadqiqot predmeti - lingvistik belgi sifatida atamaning o'ziga xosligi. Bu davrning muhim uslubiy qarori, atamani o'rganishga dinamik yondashuvning shakllanishi bo'lishi kerak. Terminologiyaning rivojlanishidagi bu davrning muhim natijasi bu atamani faqat terminologik tizim doirasida o'rganishning immanent munosabatlari cheklanganligi va atamaning lingvistik-tafakkur faoliyatidagi atamaning o'rni va funksiyasini aniqlash zarurligini bilishdir. "Terminologiya ... murakkab jarayon bo'lib, uning davomida tabiiy tilning so'zi konseptual qayta ishlash bosqichidan o'tadi"²

¹ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98

² Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.67

Kognitiv terminologiya, bir tomondan, an'analarni davom ettirsa, ikkinchi tomondan, ilmiy bilimning zamonaviy bosqichiga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shuning uchun kognitiv yo'nalishning xususiyatlarini terminologiyani oldingi bosqichlari bilan solishtirganda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Agar an'anaviy terminologiya lingvistik belgini tahlil qilishdan nariga o'tmasa, kognitiv yo'nalish terminologiyani "ochiq" fanga aylantiradi, uning chegaralarini kengaytirish tendensiyasi, fanlararo tadqiqot dasturlarini ajratishga olib keladigan integratsion jarayonlarga moyillik (masalan, hodisa ma'lumoti va uni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan kognitiv fan) E.S.Kubryakovaning tadqiqotlarida "ekspansionizm" nomini oldi³. Bu tushunchadagi ekspansionizm zamonaviy tilshunoslikning yana bir o'ziga xos xususiyati - antropotsentrizm bilan chambarchas bog'liq, chunki ular birinchi navbatda tilni tuzuvchi - odamning muhim xususiyatlaridan izoh topishga harakat qilmoqdalar. Antropotsentrizm fanlararo sintezning yetakchi yo'nalishiga aylanib bormoqda, bu til tizimining shakllanishida inson omili, matnning nominativ tashkil etilishi va lingvistik shaxsiyatni hisobga olishda namoyon bo'ladi. "Antropotsentrizm tadqiqotning o'ziga xos prinsipi sifatida, ilmiy obyektlar, birinchi navbatda, ularning inson uchun roliga, uning hayotidagi maqsadiga, inson shaxsiyatini rivojlantirish vazifalariga ko'ra o'rganilishiga bog'liq."⁴ Biroq, ko'plab tadqiqotchilarning fikricha, tilni o'rganishda antropologik tamoyilning ahamiyatini tan olishlariga qaramay, "antropologik tilshunoslik haqida alohida fan yoki tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida gapirmaslik kerak, chunki til umuman mohiyatan antropotsentrik".⁵ L.G. Zubkova, shuningdek, zamonaviy tilshunoslikning antropologik ta'rifi, aslida, ortiqcha deb hisoblaydi: "Strukturalizmning o'rta oqimlarida uning insoniylashish xavfiga javoban, yaqinda paydo bo'lgan tilshunoslikni" insonparvarlashtirish "zarurati bilan oqlash mumkin." Yuqorida aytilganlarni kognitiv terminologiyaga to'liq bog'lash mumkin, bu

³ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М., 2000. С. 76

⁴ Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. – М., 1980. С. 76

⁵ <http://znakka4estva.ru/dokumenty/inostrannye-yazyki-yazykoznanie/sovremennyy-etap-razvitiya-terminologii/>

antropotsentrizm prinsipi bo'lib, unda pragmatik yo'naltirilgan "normotsentrizm" va "tilshunosentrizm" bilan solishtirganda asosiy farqlovchi xususiyat bor.⁶

Kognitiv terminologiyaning boshqa fanlarga jozibadorligi uning lingvistik faktlar uchun u yoki bu tushuntirishni topish istagi bilan belgilanadi va fanlararo sintezga moyillik bilan namoyon bo'ladi. Shuningdek, kognitiv terminologiyaning rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, turli maktablarning pozitsiyalarining integratsiyasi va yaqinlashuvining amalda kuzatilgan jarayonlariga qaramay, ularning har biri o'z rivojlanish yo'lini davom ettiradi, tadqiqotning turli sohalarini namoyish etadi va mohiyatan alohida (kichik) ilmiy bilimlar paradigmasidir. Shuning uchun kognitiv terminologiyani poliparadigmatik deb ta'riflash mumkin. Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining subyekt-kognitiv qismini tasvirlashda uni an'anaviy yo'nalishlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Shunga asoslanib, kognitiv terminologiyani o'rganishning o'ziga xos xususiyati "ekspansionizm" yoki fanlararo sintez deb e'tirof etilishi kerak, shuning uchun an'anaviy terminologiya nazariyalari monoparadigmatik, kognitiv terminologiya nazariyalari esa poliparadigmatik sifatida namoyon bo'ladi.⁷ Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining etakchi tushuntirish prinsipi "odam bilan aloqa" bo'lib, bu uni "antropotsentrik", an'anaviy terminologiya nazariyalarini "termotsentrik" va "lingvotsentrik" deb hisoblash imkonini beradi. Kognitiv atamashunoslik "til qobiliyati" ni tilning shaxsiyatining "nutq oldidan tayyorgarligi" ning o'ziga xos xususiyati sifatida tilni ifodalashning boshqa usullari-"til-matn" va "til-tizim" ("lingotsentrizm") bilan o'zaro aloqada o'rganadi. Terminolog -terminal tizimning metallingvistik faoliyati mahsuloti bilan o'zaro aloqada ("termotsentrizm").⁸ Terminologiya obyekti lingvistik belgi bo'lgani uchun, atamaning semiotik jihatlarini va shunga mos ravishda ma'lum bir "semiologik ong" ning mavjudligini o'rganish uning uchun dolzarbdir. R. Bart tomonidan kiritilgan semiologik ong konsepsiyasi belgini anglashning bitta dominant munosabatini tanlashni anglatadi (ramziy, paradigmatik yoki sintagmatik). Charlz Peirce asarlarida belgi, indeks

⁶ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98

⁷ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98

⁸ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.97

yoki belgi bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan. C. Morris "semioz rejimi" tushunchasini kiritadi, Yu.S. Stepanov uchta koordinata o'qi - semantika, sintaktika va pragmatika bo'yicha ketma -ket o'tish orqali lingvistik belgilarni o'rganish zarurligi haqida gapiradi. Shunga o'xshash hodisa R. Jeykobson asarlarida "qism va butun" fenomeni sifatida berilgan.⁹ "Semiologik ong" ning faqat bir turi bilan bog'liq bo'lgan an'anaviy atamashunoslik nazariyalari, "u yoki bu semiotik nazariya semiotik ongning ba'zi muhim tomonlari bizga ochib beriladigan ulkan semiotik yaxlit jihatlar va lahzalarni qamrab olganda", qarama-qarshilikda. Kognitiv terminologiya nazariyasiga "pragmatik qoidalar belgining ma'nosi tarjimon uchun belgi bo'lgan shartlarni tavsiflaydi yoki quradi. Shunga ko'ra, imo -ishorani amalga oshirishning bir qancha darajalari haqida o'ylash mumkin ... Belgilarni talqin qilish, biz ularda to'g'ridan -to'g'ri yetkazilgan narsalar haqida emas, balki ko'p narsa, balki muloqot subyektining shaxsiyati va ongi haqida ham ma'lumot olish lozim."¹⁰ Kognitiv terminologiya fanining semiotik asoslanishiga murojaat qilish terminologiya obyektni dinamik jihatdan ko'rib chiqishga imkon beradi. R.Bart, belgining tarixi borligini va bu uning "ongi" tarixi ekanligini ta'kidlab, uning birinchi bosqichini "tarixiy jihatdan ramziy ongdan paradigmatic ongga o'tish deb ta'riflash mumkin" deb hisoblaydi. Ramziy ongdan paradigmatic ongga bu tarixiy o'tish, R. Bartning fikricha, strukturalizmning mohiyatidir. O'xshatish orqali biz funksionalizmni paradigmatic ongdan sintagmatic ongga o'tish deb atashimiz mumkin. Keyingi bosqich, uning mohiyati sintagmatic ongdan kognitivga o'tishdir. Kognitiv prinsipga muvofiq, bu bosqichda "ishlab chiqarishning umumiy strategiyalarini aniqlash va nutqni tushunish, tilni ishlatish nazariyasini yaratish", odamning bilim olish va qayta ishlash jarayonlarini o'rganish bilan bog'liq ilmiy fanlarning birlashuvi mavjud. Kognitiv yo'nalishning "protsessual" qismini tavsiflashda, uning tushuntirish xususiyatini, hodisalarni "har xil nuqtayi nazardan" tushuntirish istagini, inson omilini majburiy hisobga olgan holda, hisobga olish kerak, bu esa kognitiv

⁹ Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи – М.,1994.С.78

¹⁰ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.105

terminologiyani poliparadigmatik deb tavsiflaydi va uning uslubiy asosi sifatida poliparadigmatik tahlilni tanlashni belgilaydi. Biz poliparadigma tahlilini bir-birini to'ldiruvchi tadqiqot paradigmalarining o'zaro izohlanishi deb tushunamiz.

Terminologiya nazariyasi ko'plab olimlar tomonidan alohida fan sifatida tan olingan. Xuddi shu davrda o'zbek tilshunosligida ham o'tgan asrning 20-yillarida bir qator ijtimoiy-siyosiy, harbiy, yuridik sohalarga oid terminologik lug'atlar tuzish bo'yicha gazetalarda maqolalar e'lon qilina boshlagan edi.¹¹ 30-yillarda esa Ulug' Tursun tomonidan o'zbek tili terminologiyasini o'rganishga bag'ishlangan ilk risola e'lon qilindi¹². Hozirgi globallashuv sharoitida terminologiyaning muhim rolini inkor etib bo'lmaydi, chunki jamiyatning rivojlanish darajasi aynan milliy terminologiyaning holati bilan belgilanadi. U ma'lum bir jamiyat fanining holatini aks ettiradi va siyosat, iqtisodiyot va madaniyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Terminologiyaning asosiy birligi bo'lgan atama turli xil faoliyat sohaslarida atamalardan foydalanish kasbiy muloqot samaradorligining darajasini ko'rsatadi va birgalikdagi ishlarning sifatli natijasini belgilaydi. Bu atama ixtisoslashtirilgan va kasbiy aloqada, shuningdek, ilmiy, ishlab chiqarish, texnik va boshqa bilimlar almashinuvida "maxsus ilmiy ma'lumotlarning eng muhim va eng ko'p ma'lumot talab qiladigan tashuvchisi" dir. Bu maxsus axborot tashuvchisi sifatida "axborot funksiyasining tabiati" bilan izohlanadi.¹³ Terminning konseptual mazmuni uning tizimdagi o'rni bilan belgilanadi. Bu atama ma'lum bir terminologik tizimning bir qismi bo'lib, ma'lum bir fan, texnika, ishlab chiqarish sohasini bildiradi. Xuddi shu sohadagi atamalar orasida o'ziga xos ta'rifi (aniq ilmiy ta'rifi) bor. Xuddi shu so'z har xil bilim sohasidagi atama bo'lishi mumkin. Bu polisemiya emas, balki homonimiya (masalan, botanika, iqtisodiyot va matematikada "taksonomiya" atamasi), chunki ularning terminologik sohasidagi atamalar odatda "kundalik" so'zlardan farqli o'laroq aniq. Bu atamalar ma'lum ilmiy tushuncha bilan ham bog'liq: ular ilmiy natijalarni aks ettiradi, tadqiqotlar va ularni nazariy tushunishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu jihatdan ular

¹¹ Ismailov G'. O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi. Fil.fan nom..diss... Toshkent.2011.S.24

¹² Tursun U. O'zbek terminologiyasi. Toshkent.1933.

¹³ Григоров В. Б. Как работать с научной статьей. М.: Высшая школа, 1991.С.89

umumiy soʻz boyligiga kirish yoki kirmasligi ham munozaralai masala. Terminlar toʻplami lotin va grammatik darajadagi umumiy tilning muhim qismidir.¹⁴ Ular tushunchalar va leksik-semantik munosabatlar asosida shakllanadi. Umumiy nazariy va amaliy tilshunoslik atamani ishlab chiqish va oʻrganish uchun muhit hisoblanadi, chunki bu atama milliy til birliklaridan ajralmasdir. Terminning ichki xossalarini tahlil qilish uchun u haqiqiy bilim birliklariga xizmat qiladigan birliklar, terminologik tizimlar doirasida oʻrganiladi. Zamonaviy tilshunoslikda atamaning bunday xususiyatlariga koʻra tushuncha yoki tushunchaning ataylab yurgan ongiga mos kelishi, atamaning maxsus bilim sohasiga mansubligi, aniqligi, maʼnosining toʻgʻriligi, kontekstual mustaqillik (tematik matn ichida), izchillik, nominativlik, ifoda etishmasligi va nutqda stilistik betaraflik, maqsadga muvofiqlik va doimiylik kabilarni oʻz ichiga oladi. Turli mualliflarning asarlarida lingvistik universallardan biri sifatida atamaning koʻplab taʼriflari bor, garchi u zamonaviy tadqiqotlarda maxsus bilim yoki faoliyat sohasi konsepsiyasini bildiruvchi soʻz yoki ibora sifatida paydo boʻlsa ham¹⁵. Bu atama "soʻz yoki ogʻzaki kompleksdir ... ular boshqa soʻzlar va ogʻzaki komplekslar va shakllar bilan tizimli munosabatlarga kiradi, ular bilan birgalikda har birida. Bu jarayon alohida holat va maʼlum bir vaqtda yopiq tizim boʻlib, ular yuqori axborot mazmuni, aniqligi, aniqligi va ifodali betarafligi bilan ajralib turadi"¹⁶. DS Lotte bu fan va texnika sohasidagi tushunchalar tizimida tovush belgisi va u bilan bogʻliq tushunchaning birligi vazifasini bajaradigan soʻzni (soʻz birikmasi) ataydi.¹⁷ S.V.Grinev bu atamani "maxsus tushunchalarning aniq nomi uchun ishlatiladigan maxsus tilning nominativ maxsus leksik birligi (soʻz yoki ibora)" deb taʼriflaydi.¹⁸ A.S.Gerdning soʻzlariga koʻra, bu atama "mazmunan mos keladigan konseptual tizimning

¹⁴ Головин Б. Н Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987.С.90

¹⁵ Васильева В. Н. Термин. // Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 508–509.

¹⁶ Квитко И. С. Термин в научном документе. Львов: Изд-во при Львовском ун-те, 1976. С.102

¹⁷ Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно- технических терминов. М.: Наука, 1968.108

¹⁸ Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.С.80

ma'lum birligini amalga oshirishdir"¹⁹. Shunday qilib, turli mualliflar atamaning ta'rifida bir yoki ikkita eng muhim yoki asosiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatishadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ismailov G'. O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi. Fil.fan nom..diss... Toshkent.2011.S.24
2. Tursun U. O'zbek terminologiyasi. Toshkent.1933.
3. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.97
4. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи – М.,1994.С.78
5. Васильева В. Н. Термин. // Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 508–509.
6. Квитко И. С. Термин в научном документе. Львов: Изд-во при Львовском ун-те, 1976. С.102 Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно- технических терминов. М.: Наука, 1968.108
7. Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.С.80
8. Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.С.95
9. Григоров В. Б. Как работать с научной статьей. М.: Высшая школа, 1991.С.89
10. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987.С.90

¹⁹ Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.С.95